

УДК 340.15.(4)

DOI <https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2025.3.16>**Бережна Катерина Вікторівна,**

доктор юридичних наук, професор,

завідувачка кафедри європейського та міжнародного права

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ORCID ID: 0000-0002-8250-3562

Беспаленков Руслан Олександрович,

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри європейського та міжнародного права

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ORCID ID: 0009-0006-7215-3470

Слісаренко Олександр Миколайович,

доктор історичних наук, доцент,

професор кафедри європейського та міжнародного права

Дніпровського національного університету імені Олеся Гончара

ORCID ID: 0000-0002-0445-6828

**ВПЛИВ ПРАВА АВТОНОМНИХ МІСТ НА ФОРМУВАННЯ ДЕМОКРАТИЧНИХ
ПОЛІТИЧНИХ РЕЖИМІВ У ІСТОРІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЦИВІЛІЗАЦІЇ
ТА СУЧАСНОГО ПРАВА ЄС ЗА ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНОЮ
КОНЦЕПЦІЮ А. ТОЙНБІ**

**THE INFLUENCE OF THE RIGHT OF AUTONOMOUS CITIES
ON THE FORMATION OF DEMOCRATIC POLITICAL REGIMES
IN THE HISTORY OF EUROPEAN CIVILIZATION AND MODERN EU LAW
ACCORDING TO THE STATE-POLITICAL CONCEPT OF A. TOYNBEE**

У статті розкрито сутність та визначено зміст окремих політико-правових аспектів західноєвропейського державотворення, що сформульовані у історико-філософській праці відомого британського вченого Арнольда Дж. Тойнбі «Дослідження історії». Його багатомна праця стала фундаментом у популярній концепції цивілізаційного розвитку людської спільноти, що набула широкого розповсюдження у середині-другій половині XX століття.

Виявлено роль та місце європейських міст-держав у формуванні та розвитку сучасних основ західноєвропейської демократії. Появу автономних міст у середньовічній Європі у XII-XV сторіччях А. Дж. Тойнбі вважав прямою наступницею античної полісної демократичної традиції. Утім британський дослідник показував нелінійний розвиток західноєвропейської цивілізації, тому не зводив витоки сучасної європейської демократії лише до відтворення форм та норм, винайдених в античну епоху. Він вказує на те, що, залежно від зовнішніх чинників, антична традиція в європейських умовах реалізовувалася в різній мірі. Найближче до цієї традиції стояли італійські міста держави, у Ганзейському Союзі та швейцарських містах-державах вона була помітно слабшою. В інших автономних містах, німецьких, нідерландських та східноєвропейських – майже не проявлялась. Тобто, відносно демократичні режими міст-держав (як на той час), на думку А. Тойнбі, стали хоч і головним, але не єдиним чинником формування в індустріальну епоху політичної демократії.

Встановлено, що найважливішою роллю міст-держав, як античної епохи, так і перехідної від Середніх віків до Нового Часу стало запровадження в них демократичних методів управління на противагу аристократично-олігархічним, а також формування стійких правових норм на противагу розпливчастому звичаєвому неписаному праву. Поєднання демократичної традиції автономних міст з національною державністю, здійснене насамперед у Англії в другій половині XVI – першій половині XVII століття стало запорукою не лише її економічного зростання, але й політичного лідерства у Європі та світі, як мінімум, до початку Другої Світової війни.

Ключові слова: місто-держава, заальпійські держави, баланс сил, європейське право, право автономних міст, індустріалізм.

The article reveals specific political and legal aspects of Western European state-building, formulated in the historical and philosophical work of the famous British scientist Arnold J. Toynbee "A Study of History". His voluminous work became the basis of the popular conception of the civilizational development of human society, which became widespread in the middle and second half of the twentieth century.

In particular, the attention paid to the role and place of European city-states in the formation and development of the modern bases of Western European democracy. The appearance of autonomous cities in medieval Europe in the 12th-15th centuries was considered by A. J. Toynbee as a direct succession of the ancient democratic tradition of poleis. However, the British researcher showed the nonlinear development of Western European civilization, therefore he did not reduce the origins of modern European democracy only to the reproduction of forms and norms invented in the ancient era. He points out that, depending on external factors, the ancient tradition in European conditions was implemented in a different degree. The Italian city-states were the closest to this tradition, in the Hanseatic League and the Swiss city-states it was noticeably weaker. In other autonomous cities, German, Dutch and Eastern European, it was almost non-apparent. Hence, the relatively democratic regimes of city-states (as for that time), according to A. Toynbee, became the main, but not the only factor in the formation of political democracy in the industrial era.

It was found that the most important role of city-states, both in the ancient era and in the transitional period from the Middle Ages to the Modern Age, was their introduction of democratic methods of governance as opposed to aristocratic-oligarchic ones, as well as the formation of stable legal norms as opposed to vague customary unwritten law. The combination of the democratic tradition of autonomous cities with national statehood, first applied in England in the second half of the 16th – first half of the 17th century, became the guarantee not only to its economic growth, but also to its political leadership in Europe and the world, at least until the beginning of World War II.

Key words: city-state, transalpine states, balance of powers, European law, law of autonomous cities, industrialism.

Постановка проблеми. У середині ХХ століття англійський мислитель, фаховий історик-антикознавець Арнольд Джозеф Тойнбі почав публікацію варіантів своєї монументальної праці «Дослідження історії» (у ряді перекладів іменується як «Осягнення історії») [1; 2]. Остаточним варіантом можна вважати 10-томну публікацію на 1955 р., хоча у 1959 та 1961 рр. було додано ще два томи історичних карт та довідників та коментарів до заперечень інших вчених. До певної міри, можна стверджувати, що твір А. Тойнбі – остання праця синтетичного характеру, яка мала на меті подати універсальні узагальнюючі закономірності виникнення, розвитку та занепаду людських спільнот. Подібні праці створювалися у ХVIII – ХІХ ст. у період бурхливого суспільного розвитку модерних часів, наприклад, формаційна теорія К. Маркса чи органічна теорія Г. Спенсера.

Твір А. Тойнбі можна віднести до концепцій не лінійного розвитку людської цивілізації з використанням здобутків теорії позитивізму і, як здається, це була остання спроба науки ХХ століття дати глобальне історико-філософське усвідомлення шляхів і закономірностей розвитку людського суспільства. На жаль, через політичні фактори науковому середовищу СРСР та пострадянських країн цей твір не був відомий аж до середини 1990-х років.

Глобальність та специфіка праці А. Тойнбі привернула увагу насамперед представників історико-філософських, політологічних та соціальних дисциплін, а от юридичні моменти «Дослідження історії» залишилися поза увагою історико-пра-

вової спільноти, у тому числі і в Україні. Серед слабо розроблених правових елементів концепції А. Тойнбі нашу увагу звернуло питання впливу на формування індустріального етапу західно-європейської цивілізації права автономних міст. У концептуальних побудовах британського вченого вплив міст-держав займає не просто помітне, а ледь не визначальне місце у розвитку західноєвропейської цивілізації на усіх етапах – від Героїчної Доби до модерного часу (дефініції А. Тойнбі).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хоча визначна праця А. Дж. Тойнбі була широко відома в західних наукових колах та викликала в 1950-х – 1960-х роках бурхливу дискусію, в радянській науці її замовчували до кінця 1980-х років і предметом вивчення науковців на пострадянському просторі вона стала відносно недавно. Зрозуміло, насамперед дослідників цікавили історико-філософські, методологічні чи спеціально історичні аспекти цієї праці. Юридичні аспекти, які дійсно, посідали другорядне значення у «Дослідженні історії» не привертали уваги українських науковців. Утім варто вказати на ряд цікавих матеріалів, з'ясувати опублікованих з приводу праці А. Дж. Тойнбі; слід вказати на статтю Т. Данілової та В. Юдіної [3] та монографії Ю. В. Павленко [4] та Т. І. Яшук [5], а також на дисертаційне дослідження В.Ю. Вощенко [6]. Проте, як ми вже зазначали, ці дослідження торкаються, насамперед, аналізу історико-філософської концепції А. Тойнбі.

Вивченням автономних міст в Україні приділили увагу П.М. Сас [7], А. В. Резіков [8],

Н. Білоус [9], у цих працях показано європейське походження права автономних українських міст, вказані специфічні особливості «магдебурзького права» в Україні та варіанти його застосування.

Метою статті є аналіз впливу права автономних міст на формування демократичних політичних режимів у історії європейської цивілізації та сучасного права ЄС за державно-політичною концепцією А. Тойнбі.

Оскільки історичні, соціологічні та політологічні аспекти монументальної праці А. Тойнбі розглянуто у науковій літературі доволі детально, розглянемо лише правові аспекти міського права Європи у інтерпретації А. Тойнбі. Маємо на увазі, що в Україні з XIV по XIX століття існувала значна кількість міст на автономному праві, тож маємо на меті інтегрованість варіантів права українських міст у загальноєвропейські цивілізаційні процеси.

Виклад основного матеріалу. Зародком сучасної європейської демократії стали поліси Еллади, а трохи згодом – поліс Рима, що виріс у величезну державу античного світу. Виникнення античної рабовласницької демократії Тойнбі обґрунтовано вважає результатом створення нової економіки («Солонова революція») [1, с. 236]. Перехід від аграрної економіки, на якій базувалося аристократичне правління, до економіки промислово-комерційної вимагало інших форм урядування, що й породило полісну демократію. Тобто утворилася нова політична система, заснована не на кривній спорідненості, а на договорі, на праві та територіальній спільності [1, с.116]. Перший, найважливіший крок, було зроблено, необхідно було здійснити наступний крок – утворити певне федеративне об'єднання еллінського світу. Найкращі лідерські позиції цього процесу мав поліс Афін, але їх спроби у V ст. до н.е. через політико-мілітарні фактори зазнали невдачі. Після невдачі Делоського союзу спробу утворити федерацію полісів було повторено у Корінфському союзі під егідою македонського монарха. Проте поєднання полісної демократії та аграрної аристократичної монархії теж не дало тривалого ефекту – максимум до кінця IV ст. до н. е., тобто менше сорока років [1, с. 357].

Отже, після яскравого, але короткотривалого спалаху (як на історичний формат) полісна структура поринула у стагнацію. Утворення глобального елліністичного світу після походу Олександра Великого спричинило відтік найбільш творчого, активного населення з Еллади на підкорені величезні азійські терени. Але з другої третини II століття до н.е. еллінське суспільство

опинилося в лещатах Римської держави, унікального державно-політичного утворення, яке зі стандартного міста-полісу таки перетворилося на світову державу. Але менш ніж через сотню років полісна структура Римської держави зазнала глибокої кризи, що вилилась у низку громадянських воєн. На цей виклик відповіддю стала система принципату, де було збережено зовнішні форми полісної демократії, при прихованому монархічному правлінні. Як не дивно, подібний симбіоз надав стабільності і навіть на початках забезпечив поступальний розвиток Римській державі протягом наступних двох століть [4, с. 300].

Утім не було зупинено подальші процеси руйнації античної цивілізації, традиції якої повільно модифікувалися у Східній Римській імперії, але були сильно підірвані на більшій частині Європи, де утворилися «варварські королівства» з їх звичаєвим правом. Період «Темних віків» тривав понад сім століть та завершився з фактичною ліквідацією Візантійської імперії після IV хрестового походу. Значну роль у занепаді Східної Римської (Візантійської) імперії у XIII столітті відіграли міста-держави Італії – республіки Святого Марка (Венеція) та Святого Георгія (Генуя).

Наслідуючи зразки античної полісної структури з другої половини XIII століття, італійські міста-держави почали своє піднесення, яке тривало до кінця XV століття і яке прийнято іменувати пізнішими істориками як «Відродження/Ренесанс». Тойнбі вказує на специфічну рису цього процесу: стрибок у економічному та культурному розвитку і фактичний застій у політичному та військовому плані. Додамо, що останнє взагалі є парадоксом, адже саме в італійських містах-державах відбувався процес винайдення новітніх військових технологій: латних обладунків, або «міланських лат», вогнепальної зброї, насамперед, ручної (пістолет – зброя з міста Пістойя).

Щодо іншого парадоксу – чому італійські міста-держави, досягнувши явного лідерства в економічному, державно-політичному, мілітарному та культурному розвитку у XV столітті, так і не змогли реалізувати цей потенціал та здійснити об'єднання Італії – Тойнбі пропонує таку відповідь: наявність на Апенінському півострові не одного, а кількох взаємозалежних центрів запустили в дію закон «балансу сил». Іншими словами, у разі піднесення котрогось із італійських міст-держав, інші автономні міста-держави починають створювати проти такого центру коаліційні об'єднання і здійснювати тиск на такого можливого лідера до тих пір, доки не опустять його до загального середнього рівня [1, с. 235-236].

За Альпами, попри достатнє поширення автономних міст у Швейцарії, Північній Німеччині, понад Рейном, Нідерландах, подібний «виклик» отримав іншу «відповідь».

На думку А. Тойнбі, саме політико-економічні досягнення італійських міст-держав вирішальним чином вплинули на розвиток заальпійських держав Європи під час переходу від феодального аграрно-аристократичного суспільства до індустріальної епохи та буржуазної демократії [1, с. 291]. Але початковим імпульсом цього переходу стали, за висновками А. Тойнбі, спочатку політичні зміни, а саме революційні події, що супроводжували процеси релігійної Реформації – селянська війна в Німеччині, буржуазні революції в Нідерландах та Англії. Ці зміни залучили до політичних процесів значно більш широкі маси населення і незабаром Нідерланди та Англія стали осередками індустріального ривка що незабаром опанував і Старий і Новий Світи [1, с. 285]. У наступні сто-сто п'ятдесят років демократизм та індустріалізм підштовхують один-одного, адже встановлення демократичних (в розумінні «неоднособових») форм політичних режимів усуває соціальні перепони розвитку індустріалізму, а той, в свою чергу, через свободу виробництва та свободу торгівлі, залучає до соціальної та економічної активності все ширші маси населення та підвищує рівень особистих прав.

Але чому ж саме Великобританія стала найбільш успішною країною західного світу наприкінці XVIII ст. і саме у ній розпочалася індустріальна революція? А. Тойнбі виділив три наступних складових. По-перше, у Англії не діяв закон «балансу сил», який так несприятливо проявився спочатку у полісах Давньої Еллади, а згодом у містах середньовічної Північній Італії. У Англії не було іншого міста-конкурента Лондону. По-друге, відносна ізоляваність Британії дозволила на триваліший, ніж в інших регіонах Європи зберегти традиції «військової демократії», характерної для «варварської героїчної доби». Якщо в інших регіонах Європи (Східна Європа, Балкани, Піренейський півострів) ці традиції доволі швидко (не пізніше XI ст.) вичерпалися в процесах взаємодії, у тому числі і через військове протистояння, з іншими цивілізаціями, то у Англії вони дожили до початку XIII ст. Це створило унікальний правовий режим, втілений у судовій та парламентській системах. По-третє, Англія перебувала чотири століття у римській державно-правовій традиції і це теж наклало свій відбиток на британську юридичну традицію. Можна також додати, що саме відсутність рим-

ського правового підґрунтя пригальмувало розвиток скандинавських спільнот, в усьому іншому схожими з англійською.

Аналогічні процеси поєднання демократизму та індустріалізму А. Тойнбі вважав фундаментом лідерства Сполучених Штатів у сучасному світі. Адже саме внаслідок досягнень Американської революції (війни за незалежність), закріплених Конституцією 1789-91 рр. було створено найбільшу територію вільної торгівлі, а як наслідок – найбільш потужну індустріальну спільноту Нового та сучасного часу.

Однак цей поступальний процес, який поширився на Францію, Італію та Німеччину, почав гальмуватися в останній третині XIX ст. Парадоксально, але процесам глобалізації на заваді стало відносно вирівнювання рівня індустріального розвитку більшості європейських держав та Японії, які почали закриватися національним протекціонізмом, а спроба Німеччини зламати це силою зброї призвела до катастроф Першої та Другої Світових воєн. Закон «балансу сил» реалізувався тепер на глобальному рівні.

Висновки. Аналіз концепції А. Тойнбі в частині бачення ним закономірностей формування демократичних урядів західноєвропейської цивілізації дозволяє запропонувати ряд висновків. А. Тойнбі виділяє три джерела утворення демократичного урядування в країнах Європи. Першим з них і, вочевидь, найважливішим він вважає державно-правовий досвід італійських міст-держав XIII – XV ст. У свою чергу, цей досвід ґрунтується на традиціях античних міст-полісів Давньої Еллади; другим джерелом стали автономні міста Західної та Північної Європи, у тому числі, міста Фландрії та Ганзейський Союз балтійських міст; третім джерелом, за висновком А. Тойнбі, стали традиції військової демократії «героїчної епохи» ранньофеодальних варварських королівств.

Найбільш удалим поєднанням усіх трьох джерел стало Англійське королівство епохи Тудорів. Наявність у Англії лише одного великого міста – Лондона – нейтралізувало дію «закону балансу сил», який не дозволяв об'єднати поліси Давньої Еллади чи міста-держави Середньовічної Італії. Водночас, традиції «військової демократії» англо-саксонських варварських королівств зберегли свої впливи у Британії аж до початку XIII ст., що втілювалося у «Великій Хартії вольностей», нормативному акті «баронської демократії». Цей правовий конгломерат виріс не на порожньому місці: в Англії залишалися достатньо тривалі позиції римської правової традиції (приблизно чотири століття), що й сформувало специфічну

правосвідомість англійського суспільства під час переходу від Середньовіччя до Нового часу. Незабаром її було перенесено на ґрунт англійських заокіанських колоній, де в недовгому часі утворилася найбільш досконала (на час А. Тойнбі) демократія.

Яке майбутнє демократії Західної цивілізації (до якої належить і Україна) прогнозував А. Тойнбі в середині 50-х років XX ст.? Уже тоді він прогнозував гальмування традиційних інсти-

туцій демократії, але передбачав неминучість появи наднаціонального об'єднання, що буде базуватися на якійсь новій формі міжнародного співробітництва, «яке накинє локальним суверенітетам дисципліну вищого порядку» [2, с. 314]. Його передбачення втілювалося за 40 років потому у Європейському Союзі. Утім і зараз перед Європейським Союзом стоять екзистенційні виклики у вигляді агресії Росії проти України.

REFERENCES:

1. Toynbi A. *Doslidzhennia istorii*. U 2 t. Kyiv: Osnovy, 1995. T. 1. 614. [in Ukrainian]
2. Toynbi A. *Doslidzhennia istorii*. U 2 t. Kyiv: Osnovy, 1995. T. 2. 401. [in Ukrainian]
3. Danilova T., Yudina V. A. Toynbi ta yoho universalistske doslidzhennia istorii. *Traektoriya Nauki = Path of Science*, 2018, Vol. 4, No. 10, 4001–4007. [in Ukrainian]
4. Pavlenko Yu. V. *Istoriia svitovoi tsyvilizatsii. Sotsiokulturnyi rozvytok liudstva*. Kyiv: Lybid, 2001. 356. [in Ukrainian]
5. Yashchuk T. I. *Filosofia istorii*. Kyiv: Lybid, 2004. 536. [in Ukrainian]
6. Voshenko V. Yu. Refleksii kontseptiv "aziiskyi sposib vyrobnytstva" K. Marksa i "tsyvilizatsiia" A. Toynbi v istoryko-filosofskomu konteksti. <https://uacademic.info/ua/document/0412U002490> [in Ukrainian]
7. Sas P. M. Feodalni mista Ukrainy v kintsy XV – 60-kh rokakh XVI st. Kyiv: Naukova dumka, 1989. 232. [in Ukrainian]
8. Rezikov A. V. *Mahdeburzke pravo: ukrainski variatsii*. Luhansk: RVV LD UVS, 2007. 208. [in Ukrainian]
9. Bilous N. Kyiv naprykintsy XV – u pershii polovyni XVII stolittia. *Miska vlada i samovriaduvannia*. Kyiv: Vydavnychi Dim KMA, 2008. 360. [in Ukrainian]